

ЗМІСТ

Пролог: тінь батька Гамлета	7
Частина I	
ГАДЯЧ І ПОЛТАВА (1841—1859).....	21
§ 1. За столиком біля café Armand	21
§ 2. Стилет і стилос — шабля і перо	32
§ 3. Гоголь чи Гоголь?	45
§ 4. Hadjach-University і «благородний пансіон»	55
§ 5. «Fortissimum quemque generosissimum».....	62
§ 6. «Не соромтесь, то золоті слози»	70
§ 7. «Я дам вам по пиці!»	95
Частина II	
КІЇВ (1859—1876)	101
§ 1. Щаслива Аркадія	101
§ 2. «Людині слід віддачувати людським».....	111
§ 3. «Тільки уяви собі, Іванку...».....	120
§ 4. За Тріумфальними воротами	129
§ 5. «Барышня, которой подобной в свете нет»	137
§ 6. «Тільки віра в прогрес рятує людину від пессимізму»	149
§ 7. «Огонь, брате, ті думи, огонь»	158
§ 8. Сонце в крапельці роси	166
§ 9. Під синім небом Італії.....	172
§ 10. «Destruam — et aedificabitis»	189
§ 11. «У Цюриху нам не напишуть другого Кобзаря»	195
§ 12. Прообраз Української Академії наук.....	214
§ 13. «Драгоманов, звідки ви? З-під арешту?!»	232
§ 14. «Сідайте, паночку, на коня, будемо бігти»	247
§ 15. «Der Mensch, panie dobrodzieju, ist kein Hund»	262
§ 16. «Ой, у полі билинонка колихається...».....	276

Частина III

ЖЕНЕВА (1876—1889)	281
§ 1. Звуки музики Вагнера	281
§ 2. Нові Атени на березі Леману	292
§ 3. «Чиста справа потребує чистих рук»	303
§ 4. Револьвер, кінджал, отрута й листи Драгоманова	311
§ 5. Нитка Аріадни	321
§ 6. В обороні української цивілізації	325
§ 7. «Le grand poète moderne Shevchenko»	332
§ 8. Україна: земля і люди	347
§ 9. «Самостійниками бути навчив нас Драгоманов...»	364
§ 10. Терористична революція	372
§ 11. У затінку старого кипариса	399
§ 12. «Де наші фенії, Парнелю?»	418
§ 13. Робінзон Крузо в богоспасемії Женеві	424
§ 14. Мільйон у Bank of England	431
§ 15. «Дай мені унцію паходу, добрий аптекарю...»	438
§ 16. «Кота знайшов, кота знайшов!»	456
§ 17. Історія української літератури	472
§ 18. «Ta яка ж ви, Михайлі Петровичу, "трепетная лань"?»	479
§ 19. Танок навколо дольмена	484

Частина IV

СОФІЯ (1889—1895)	499
§ 1. «Ne frustra panem bulgaricum comedam»	499
§ 2. «Загребіть мене між мої книжки та спаліть»	506
§ 3. «To be, or not to be, that is the question»	512
§ 4. «Листи на увагу мудрим людям»	520
§ 5. Гонта нашого часу	526
§ 6. Надія... на Єлісейські поля	533
§ 7. «Ковалику, ковалику! Скуй мені тоненький голосок...»	544
§ 8. «Мчаться бесы рой за роем в беспредельной вышине»	554
§ 9. «Ой циганочко та Солошечко...»	560
§ 10. Хорал про рай на землі	571
§ 11. Три дійсності.....	578
§ 12. «Grand Privilège»: останній семінар.....	590

Пролог: тінь батька Гамлете

Мальовнича Славонія, що на північному сході Хорватії. Крихітне містечко Ліпік, неподалік від Загреба, примостилося біля західного підніжжя гори Псунь. Воно славиться своїми термальними водами. У 20-х числах березня 1908-го Іван Франко приїхав сюди зі Львова лікуватись у доктора Вісбергера. Прогресивний параліч (за офіційним діагнозом), а ще — тяжка гризота на душі. Та сама гризота, що про неї Франко писав вісім років тому в другій поезії циклу «В пленері» зі збірки «Із днів журби». Пригадуєте?

*Кожда добристъ — то наїvnіstъ,
каждий друг — то хижий звір,
кожда думка — то помилка,
каждий спомин — то докір...*

Поет пив гарячу мінеральну воду, купався, електризував недужу ліву руку. Тут, у Ліпіку, йому було добре й затишно, принаймні куди краще й затишніше, ніж у Львові. І нехай погода стояла прохолодна, нічим не краща за погоду в Східній Галичині, нехай частенько дощило й доводилось сидіти в привітній господі пана Павлячка, яку Франко винаймав, але все було більше-менше стерпно. Вечорами поет навіть смакував гарне й напрочуд дешеве місцеве вино — всього одна корона за літр...

Аж раптом, ні з того ні з цього, він почав помічати, що в нього з'явився якийсь дивовижний дар спілкування з далекими-далекими людьми. Часом тих людей давно вже й на світі не було. «Пошта духів» чи щось таке. І ось одного разу йому явився дух... Драгоманова — той помер у Софії майже тринадцять років тому, через кілька місяців після того, як 4 (16) грудня 1894-го у великій залі львівської ратуші урочисто відсвяткували 30-річний ювілей його науково-літературної діяльності. Тоді Франко, якого публіка зустріла гучними оплесками, виголосив блискучу промову. Він розпочав її

словами: «Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом. Отсе ж і ми нині, бажаючи сповнити свій обов'язок яко людей освічених, шануємо ім'я і заслуги Драгоманова по 30 роках його праці». І коли львівські недруги Драгоманова почули дорікати Франкові за цей його виступ, він спокійно відповів: «Я тому чоловікові завдячу більше, ніж вам усім...». Ні-ні, то не був той дух, що його кликав Михайло Павлик у 1895-му, тоді, як Драгоманова не стало: «Нехай дух твій живе завше в мені і веде й піддержує мене так, як ти мене піддержував за життя»... То був якийсь тихий, таємничий і зловісний голос.

Власне кажучи, за життя Франко бачив Драгоманова не так уже й часто — востаннє, здається, у листопаді 1892-го, у Відні. Але голос добре пам'ятав іще від лютого 1876-го, коли Драгоманов їхав на еміграцію, а по дорозі завітав до Львівського університету, щоб послухати лекцію з «руської літератури» професора Омеляна Огоновського. Огоновський тоді красно дякував Драгоманову своїм звичним високим стилем за те, що той «зволив почтити його авдиторію своєю присутністю», а Драгоманов після лекції, коли Огоновський уже пішов, казав студентам, що, скільки бував по світах, зроду-віку не чув «таких глупих викладів, як у Львові»... Зрештою, то був навіть не голос, а тихий шепот. Мабуть, сáме так шепотів Драгоманов в останні роки життя, коли лікарі якнайсуворіше заборонили йому розмовляти. *«Nicht sprechen! — наказав йому в серпні 1891-го геніальний віденський терапевт і вчитель іще геніальнішого Фройда Германн Нотнагель. — Schreiben können Sie, aber nicht sprechen»¹.* Та хіба ж міг Драгоманов — на ту пору ординарний професор софійської Вищої школи — не розмовляти на лекціях і семінарах зі своїми студентами?! А от удома він таки й справді намагався говорити лиш пошепки, здебільшого напівлежачи в ліжку, біля якого на спеціально зроблених для нього рухомих поличках стояли книги й письмове приладдя, щоб йому можна було сяк-так читати й писати не підводячись...

Так ось Франкові вчулося, що Драгоманов шепоче, мовляв, йому й на тому світі ведеться кепсько, а все через те, що Франко взяв та й видав друком його листи. Справді, два роки тому Франко видав

¹ «Не розмовляти! Писати можете, але не розмовляти» (нім.).

у Львові перший том листів небіжчика до нього², досить роздратовано зауваживши в передмові, що ці листи цікаві й показові «для характеристики самого Драгоманова, його острого, логічного розуму, що йшов рука в руку з безоглядним егоїзмом у поводженню з людьми, з браком вирозуміlostі і невпинною фантазією, яка йому самому, на вид так холодному та поміркованому, раз по разу мішала всі рахунки». І далі: «Тільки тепер, прочитуючи їх у цілості, я зrozумів, як мало ті листи дали мені для розширення моого світогляду, а зате як багато важкої муки вони причинили мені. Мені видається, що Драгоманов, певне, сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягав мене, зовсім безцільно...». Ясна річ, такі думки зринали у Франка й раніше. Наприклад, іще 26 серпня 1898-го він писав Агатангелові Кримському: «Без сумніву, великий вплив мав на мене покійний Драгоманов, але вплив дуже *sui generis*³, більш негативний, як позитивний... Реасумуючи все, що лишилось мені в пам'яті з того впливу, я сказав би, що він не був для мене батьком, добром, ласкавим і вирозумілим на хиби поводирем, а радше батогом, що без милосердя, не раз несправедливо, а завжди болюче цвігав мене».

І все-таки то були хвилеві відчуття, бо вже в передмові до другого тому цих листів Франко висловить щирий жаль за свої прикрі слова на адресу Драгоманова й скаже про нього щось геть інакше. Він скаже, що тепер дуже добре бачить, «як мало ми, його ученики, розуміли його за його життя, як мало ми здібні були піднестися на ту висоту знання і поглядів, на якій він стояв і з якої не спускався ніколи. Він був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень, і навіть докорів, щоб наводити нас, лінівих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на краці, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш або менше стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального й народного діла, то се в найбільшій мірі заслуга покійного Драгоманова». Ось так. Але це буде згодом.

А поки що дух Драгоманова так само пошепки докоряє Франкові, що той у своїх «Студіях над українськими народними пісня-

² «М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших (1881—1886). Видав Іван Франко» (Львів, 1906).

³ Своєрідний (*лат.*).

ми» помилявся, коли стверджував, що в літописі Григорія Граб'янки ніде нема тієї згадки про Ведмедівку, яку Драгоманов подав був у першій частині «Політичних пісень українського народу XVIII—XIX ст.». Дарма, — шепотів дух, — той написав: «ми не знаємо, відки взяв Драгоманів сей цитат»... І марно Франко на своє виправдання казав, що видати листи було не тільки його правом, але навіть обов'язком, бо всі вони мають великий літературний і біографічний інтерес, марно обіцяв виправити той дрібний недогляд... Драгоманов нічого й чути не хотів, заявивши, що він узагалі ніколи в житті не писав Франкові листів, а потім почав нахвалитися, що покличе поета на Божий суд як «страшного грішника», котрий не має права жити на білому світі...

Зрештою, Франко не дуже-то й повірив тим нахваленням. Так пройшов тиждень. І ось якось уночі, рівно опівночі, коли поет лежав у сильній гарячці, його розбудили зі сну різкі голоси невидимих духів. Один із них зачитав йому декрет, що ним його кликали на Божий суд, і звелів підписати якусь декларацію. Потім духи звеліли поетові вийти з будинку пана Павлячка, інакше, мовляв, той будинок умить завалиться. Поет хотів одягнути шубу й шапку, бо ніч була дуже холодна, але духи не дозволили це зробити. Поет так і вийшов на вулицю в одному сурдуті, несучи черевики в руках. По дорозі духи наказали йому кинути черевики геть, зняти сурдут, потім інший одяг — на Франкові лишилась одна тільки біла сорочка, яку він нізащо на світі не хотів знімати. Періщив дощ, поета шарпав пронизливий вітер. Духи вивели його за місто й там улаштували суд. І на тому суді вони засудили його «на найстрашніші муки пекельні, а перед тим на побут у якісь горі протягом 18 000 літ»... Аж раптом поет відчув, що земля під ним розступається, і він «з безмірною скорістю перелітає безмірні простори». Так він напише згодом в «Історії моєї хороби»... Наступного дня, о 10-й ранку, жандарм Тарнавський знайшов Франка за містом. Поет лежав посеред дороги, на краю великої калюжі, — без пам'яті, у самій лиш сорочці, мокрий як хлющ...

Дух Драгоманова не залишав його й потім. Він ледь не повсякчас ходив за поетом назирцем, а то навіть водив його в безмежні космічні простори, щоб показати, як улаштований потойбічний світ, а власне рай і пекло. Рай поставав у видіннях Франка в образі велетенських світлих споруд із каміння й заліза, в яких праведники

втішалися найвибагливішою розкішшю, а пекло — в образі темних кам'яних закапелків, сповнених дивовижної зловісної машинерії для тортур. Це було щось схоже на антураж романів маркіза де Сада. Тут карали грішників... І душа поета здригалася від самої лиш думки про те, що воно буде після смерті, хоч сповідатися він, зрештою, так-таки й не схотів...

Мабуть, дух Драгоманова мучив Франка до кінця його днів. Приймні, коли поет повернувся з Ліпіка до Львова і його відвідали Володимир Гнатюк та Михайло Мочульський, він розповів їм таке:

— Прийшли до мене Драгоманов, Костомаров і Веселовський, завели у церков, там Драгоманов вийняв з-під престола золотий молот, казав положити мені руки на ковадло і так довго бив він молотом по руках, поки не зробив з них ось що, дивіться!..

Франко підняв руки й показав їх гостям:

— Бачите! В моїх руках немає тепер кісток, в них хрястка, як у дітей...

— Нащо ж зробив би Драгоманов пану доктору таку пакість? — з болем у серці спітив Гнатюк.

— Щоб я не писав уже більше, — відповів Франко...

Після того минув іще один рік. На початку квітня 1909-го Франко, як сніг на голову, прибув до Києва й потрапив якраз на похорони Петра Косача — той помер 2 квітня. Оселився в Євгена Чикаленка. Сіли пити чай. І Франко, якого треба було поїти з ложечки, бо руки його не слухались, показуючи очима на свої скоцюблені пальці, сказав:

— Ось бачите. Це все *він* робить. Це *він* щодня приходить до мене і скручує мені пальці дротом, щоб я не писав. Це все *він*!

— Хто ж це *він*? — спітив Чикаленко.

— Як? Ви не знаєте? Так, ясна річ, — Драгоманов!..

А вже у квітні 1916-го, за місяць до смерті, якось під вечір до Франка завітала Катрія Гриневичева. Самотній поет жив тоді в закладі, що мав довгу назву «Приют для хворих і виздоровців Українських Січових Стрільців в Львові» і містився в колишній дяківській бурсі на вулиці Петра Скарги, 2-А. Франко жив тут у великій, досить затишній кімнаті на першому поверсі, у південно-західному крилі

будинку. Вони погомоніли на різні теми, зокрема й на таку екзотичну, як праобразківщина українців.

— Вам, мабуть, відомо, — казав Франко, — що я в книгах Лівія знайшов натяк, вищий усяких сумнівів, що колискою українства є не Новгород, як хочут історики⁴, але Панонія, одна з південних дунайських провінцій Римської імперії.

А потім він довго, із півгодини, розвивав цю думку далі... Почало сутеніти. Братанич Франка Василь запалив свічку. І Франко якось дивно, із виразом злої радості, осміхнувся й сказав:

— О тій порі все в мене гості з того світу: Драгоманов, Шашкевич, а іноді й Мефісто. Колись тут вночі прийшов Павлик... А сьогодні нікого нема й не буде, — ви перебили...

* * *

У давніх драматургів був такий прийом: розпочинати виставу з появи на сцені тіні. Скажімо, Сенека на початку трагедії «Agamemnon» виводить на кін тінь Тиеста (*Thyestis umbra*), Теофан Прокопович у своєму «Владимири» — тінь князя Ярополка... Та, ясна річ, найславетніша тінь — тінь батька Гамлета (*Ghost of Hamlet's Father*). Однак я розпочав свою книгу з появи тіні не лише тому, що Драгоманов обожнював Шекспіра, що вже на початку 1870-х мріяв про те, щоб перекласти як слід «Гамлета» по-українськи для простолюду⁵, а сам раз у раз цитував по-англійському: «To be, or not to be, that is the question»⁶. Я розпочав її з оцього сюрреалістичного сюжету найперше тому, що він, як мені здається, відзеркалює на символічному рівні питомі риси українського колективного несвідомого, ті риси, що їх Драгомановуважав за маніхейсько-богумильські. Згадаймо, як у «Чудацьких думках...» він писав: «Коли взяти пам'ятники «народної мудрості» — легенди, пісні, прислів'я українські — та по них характеризувати народну релігію, то побачимо, що в ній над ґрунтом натуралістично-політейстичним лежить

⁴ Очевидно, Франко мав на думці погляди на генезу українців, викладені в книзі Михайла Грушевського «Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung» («Українське питання в історичному розвитку»), що побачила світ у Відні 1915 року.

⁵ Згодом, наприкінці 1876-го, він стане одним з ініціаторів перекладу «Гамлета», здійсненого Михайлом Старицьким.

⁶ «Бути, чи не бути — ось питання» (пер. Григорія Кочура). Початок монологу Гамлета з першої сцени третього акту трагедії Шекспіра «Гамлет, принц данський».

найбільше кора релігії маніхейсько-богумильської⁷. Може, якраз оця «кора» і формує таку характерну для нас, українців, дуалістичну візію світу. Світ у нашій уяві — то не що інше, як одвічна борня добра і зла. Ми свято віримо в те, що «ввесь світ лежить у злі»⁸, а перемога Правди над Кривдою перебуває десь там, за видимою гранично буття і людської історії взагалі. І ми загрузли в цій вічній борні із самими собою... Зрештою, ця контрастна, чорно-біла картина на значну міру є визначальною і тоді, коли йдеться про життя Драгоманова. Ось колір чорний. 10 травня 1882 року. Санкт-Петербург. Тісна й похмуря камера Петропавлівської фортеці. Український анархіст Яків Стефанович пише листа своєму сердечному приятелю Левові Дейчу. Про Драгоманова він каже тут таке: «Попри все його бажання завжди бути на перших ролях, ловко прикрите хохлацькою простотою і нібито філософським об'єктивізмом, усе його життя — низка невдач. Ніде не вдалося йому посісти бажаного місця: ні в історичній літературі, ні в українофільстві, ні в соціалізмі...». І тут не важить те, що й Драгоманов змальовував Стефановича аж ніяк не менш колоритно: «uomo delinquente⁹ з неандерталським черепом, котрий більше б був на місці між конокрадами, ніж між соціалістами»¹⁰... А ось колір білий. 13 липня 1901 року. Львів. Молодіжний вечір на пошану Драгоманова. Виступає Михайло Павлик. Він згадує про останні роки життя Драгоманова, коли воно вже було вщент зруйноване смертельною недугою: «З жалом смерті в серці, ждучи леда-година своєго скону, він, — кому так дуже не хотілося вмирати, — писав мені, що смерть особи робітника — дурниця, та й додав: «Vivat vita!»¹¹... Vivat vita!

⁷ Цю думку Драгоманов повторить і в «Словці філософи «Беседы»».

⁸ Перше послання Святого апостола Іоана 5: 19.

⁹ «Злочинна людина» (*італ.*). Драгоманов має на увазі ідею Чезаре Ломброзо про вроджену скільність людини до злочину, викладену в дуже популярній книзі 1876 року «L'uomo delinquente». Цю ідею докладно розглянув у своїй книзі «La civilisation et les grands fleuves historiques» («Цивілізація і великих історичних рік») близький приятель Драгоманова Левко Мечников.

¹⁰ Так він писав восени 1885 року в «Другому листі до Петербуржця», надрукованому Франком у книзі «М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших (1881—1886)».

¹¹ Павлик має на думці лист Драгоманова до нього від 9 січня 1894 року, де є ось такі слова: «А ви умирати не збирайтесь так скоро, а в усякім разі не сумуйте. Я думаю, що сяк-так продержимось ще якийсь час, а коли помремо, то справа не помре. Вивезе Європа, котра не вмре і котра все ж штовхатиме і наші ½ і ¾ Азії, і хто зна, може, вже де-небудь штовхнула яку молоду душу, котра якраз тоді і вилізе на сцену, коли ми зійдемо. Vivat vita!».

Нехай живе життя! Отсе й був поклик і ціль усього його існування на землі. Він не раз казав, що особистого життя не зазнав. Він жив-працював для життя других — для життя України: він будив і піддержував життя скрізь, навіть там, де другі писали: *Lasciate ogni speranza*¹² — покиньте всяку надію...».

До болю знайома чорно-біла картина... Але я спробую піти інакшим шляхом. Я спробую, наскільки це можливо, показати життя Драгоманова не чорно-білим, а барвистим, таким, яким наше життя є насправді. Тому я й вирішив назвати книгу «Чарівність енергії». Власне кажучи, це фраза самого Драгоманова, який 8 квітня 1882 року надрукував на шпалтах 34-го числа женевської газети «Вольное слово» статтю, що справила ефект вибуху потужної бомби. Він назвав її «Обаятельность энергии»... І слово «енергія», що ввійшло в нашу мову десь на початку XVII століття¹³, пахло для нього цілим букетом значень: «дія», «чин», «діяльність», «диво», «можливість», «плідність», «життя»... Навіть для характеристики української нації та її історії Драгоманов не знаходить кращого слова, ніж «енергія»¹⁴... Звісно, це слово можна було сприймати й геть інакше. Скажімо, для «спеціального приятеля» Драгоманова Панаса Мирного¹⁵, чий роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» він уперше видав у Женеві 1880-го почасти власним коштом¹⁶, воно було всього лиш одним із тих «словечок, яких народ не вживає»,

¹² Початок заключного рядка напису над брамою пекла в Дантовій «Божественній комедії»: «*Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate*». У перекладі Євгена Дроб'язка: «Лишайте сподівання всі, хто входить».

¹³ Наприклад, Захарія Копистенський у своїй київській «Кнізі про віру» 1620 року писав: «...показала Богородиця енергіан, то ест дійство образа своего...». Це засвідчує і виданий 1932 року другий зошит першого тому «Історичного словника українського язика» за редакцією Євгена Тимченка.

¹⁴ «...З усіх плебейських націй Сходу Європи, — писав він у праці «Історическая Польша и великорусская демократия», — українська нація і найчисленніша, і найенергійніша...».

¹⁵ Так Драгоманов назвав Мирного в листі до Івана Франка від 7 листопада 1886-го: «Мирний — мій спеціальний приятель...».

¹⁶ У листі до Омеляна Огоновського від 8 (20) квітня 1894 року Драгоманов писав: «“Волів” напечатав я... Доля їх чудна. “Волі” застряли. Нарешті, вже аж у 1879 р., після моїх криків та плачів, прислано мені було рукопис і 400 рублів (коло 1000 фр.) на друк у Женеву, — і я видав “Волів”, доплативши кількасот франків своїх». Точніше, Драгоманов доплатив 800 франків. Про це він писав восени 1885-го в «Першому листі до Петербуржця», надрукованому Франком на сторінках книги «М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших (1881—1886)».